

УДК 159.9.072:364.6

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЙНОСТІ У МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Ратинська Оксана Миколаївна
м.Тернопіль

Досліджено емпатію в структурі пізнавальної активності соціальних працівників. З'ясовано, що емпатія визначається: як здатність людини емоційно відгукуватися на переживання іншого; як суто емоційний феномен; як осягнення емоційного стану іншого; як здатність прилучатися до емоційного життя іншого, розділяючи його переживання; як "входження" в позицію іншого; як почуття, що передає духовне єднання. Визначено рівень емпатійності у майбутніх соціальних працівників.

Ключові слова: емпатійність, соціальний працівник, спілкування, види емпатії, дослідження.

Професійне становлення особистості соціального працівника охоплює весь період практичної діяльності фахівця. Даний процес бере свій початок з університетської лави і триває протягом усього професійного життя соціального працівника. А.К.Маркова [9] розглядає зміст професіоналізму людини не тільки як досягнення нею високих професійних результатів, не тільки як високу продуктивність її праці, але неодмінно як наявність психологічних компонентів – внутрішнього ставлення людини до праці, стан її психічних якостей (мотиваційної і операціональної сторін професіо-

налізму). Тобто професійне становлення фахівця значною мірою залежить від особистісного компонента, від усвідомленості необхідності саморозвитку й самовдосконалення.

Теоретичні й методологічні засади професійної підготовки майбутніх соціальних працівників розглядаються у працях вітчизняних науковців – В.Андрущенко, С.Архипової, В.Беха, А.Горілого, І.Зверевої, А.Капської, І.Козубовської, В.Кременя, М.Лукашевича, В.Поліщук, В.Полтавця, Т.Семигіної, Ю.Швалба та ін. Всебічне дослідження професійної підготовки майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти здійснено в першій в Україні докторській дисертації О.Карпенко. Спільною ідеєю більшості наукових пошуків є думка, що забезпечення суспільства кваліфікованими фахівцями соціальної роботи зумовлює потребу ґрунтовного дослідження процесів професіогенезу майбутніх соціальних працівників.

Професійна діяльність соціальних працівників передбачає постійні міжособистісні контакти з людьми, які потребують допомоги, тому актуалізується застосування в процесі підготовки фахівців соціальної роботи педагогічних інновацій, які ґрунтуються на активній суб'єкт-суб'єктній взаємодії учасників освітнього процесу. Такими є інтер-

активні технології (технології співпраці), які будуються на основі емпатійності та знаходять широке застосування у вищих навчальних закладах і досліджувалися зарубіжними (С.Кашлев, В.Трайнев та ін.) і вітчизняними науковцями (Л.Ампілогова, Л.Артемова, О.Комар, І.Куліш, О.Пометун, Л.Пироженко, М.Скрипник та ін.). Поняття «професійної емпатії» охоплює індивідуально-психологічні особливості та необхідні знання, уміння й навички для ефективної діяльності соціального працівника. Професійна емпатія є системою індивідуально-психологічних характеристик, а саме компонентів емпатії, емпатійної спрямованості, модальності, рівня вираженості емпатії та її видів і т. ін.; а також процесуальних характеристик емпатії на рівні когнітивно-емоційно-дієвої взаємодії в контексті циклів емпатійного реагування, технічних аспектів емпатії, структури емпатійної репліки та ін. [6]. Центральною ланкою системи підготовки соціальних працівників, на думку В.Панка, Т.Титаренко, Н.Чепелевої [2], має бути особистісна підготовка. Саме наголос на особистісному розвитку студентів, на формуванні їхньої професійної культури та професійної ідентифікації і покладений в основу сучасного підходу до системи підготовки майбутніх фахівців – соціальних працівників.

Під розвитком професіоналізму соціального працівника А.О.Черепєхіна [2] розуміє зміну внутрішньої характеристики людини, що відбувається під час формування суб'єктної позиції, яка виявляється в спрямованості на оволодіння професійною культурою, в розумінні суті професії, відповідальності, автентичності, професійної ідентичності, задоволеності самореалізацією, здатності до самотрансценденції. Що вище міра розвиненості й інтегрованості характеристик спеціаліста, то вище рівень розвитку професіоналізму.

Л.П.Скорич [9] вказує на те, що професіоналізм соціального працівника формується у практичній діяльності та обов'язково характеризується високою продуктивністю або ефективністю роботи, яка виявляється на кожному з її основних етапів, а також в усіх структурних і функціональних її компонентах.

Саме у студентські роки, підкреслює Н.М.Фалько [9], процес становлення особистісно-професійних якостей набуває особливої інтенсивності. Юнацький вік характеризується усвідомленням особистої індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. У цьому віці остаточно складається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проєкція головних напрямків, пошуків, самореалізації тощо. Створити умови для саморозвитку студентів має навчальний заклад – випускова кафедра – шляхом вдосконалення системи навчально-методичного забезпечення.

Процес професійного становлення ефективного консультанта займає багато часу власної практики і супервізії при підтримці досвідченого фахівця. Часто такого порядку не виявляється. Тому, зауважує В.М.Федорчук [2], у становленні соціального працівника головне місце повинні займати теоретичне самонавчання і рефлексія особистого досвіду, аналіз протоколів консультативних зустрічей тощо. Умовою для забезпечення саморозвитку студентів автор убачає у тренінговій підготовці. Тренінг розглядається як спосіб, а точніше – сукупність різних прийомів і способів діяльності, спрямованої на розвиток у майбутніх спеціалістів навичок й умінь ведення консультацій. Підготовку майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності варто розширити різними тренінгами, майстер-класами, практикумами та іншими інтерактивними технологіями навчання.

У сучасній вітчизняній психології емпатія розглядається за такими напрямками: визначення якісної природи емпатії (Т.П.Гаврилова, Ю.Б.Гиппенрейтер, Р.Б.Карамуратова, М.М.Муканов, М.М.Обозов, Г.Б.Орлов, Н.І.Сарджвеладзе та ін.); вивчення зв'язку структурних характеристик емпатії з різними психічними процесами і психологічними особливостями особистості (А.А.Бодалев, Л.П.Виговская, О.В.

Дашкевич, С.А.Єршов, Г.Ф.Михальченко, В.А.Микаелян, А.А.Рояк, Л.П.Стрелкова, О.П.Санникова, І.М.Юсупов та ін.); дослідження процесуального характеру емпатії (В.С.Агєєв, С.Б.Борисенко, О.Г.Ковальов, М.І.Пашукова, Л.П.Стрелкова та ін.).

Вітчизняні науковці неоднозначно трактують зміст поняття емпатії, визначаючи її або як здатність, або як процес, або як стан, пов'язуючи її з різними психічними процесами і психологічними особливостями особистості. У зв'язку з цим у роботах багатьох дослідників емпатія розглядається під термінами соціальна сенситивність, доброзичливість, чуйність, емоційна ідентифікація, гуманні відносини, співпереживання, співчуття. С.Л.Рубінштейн розглядав емпатію як компонент любові людини до людини, як емоційно опосередковане ставлення до оточуючих. Справді емпатійним відносинам він протиставляє феномен "розширеного егоїзму". Д.Б.Ельконін вважав, що здатність людини емоційно відгукуватися на її переживання є однією з умов розвитку соціальної децентрації. У зв'язку з цим, Д.Б.Ельконін зазначав вплив емпатії у формування когнітивної й емоційної децентрації дитини на процесі подолання "пізнавального егоцентризму". П.М.Якобсон свідчить про два види прояву почуттів: перший полягає в співпереживанні і умінні людини "укладати ілюзорну, уявну ситуацію", другий – полягає в реальних ситуаціях. Т.П.Гаврилова виділяє два види емпатійних переживань (співпереживання та співчуття) й запевняє, у разі співпереживання виявляються егоїстичні тенденції, а в разі співчуття – альтруїстичні. З іншого боку, Т.П.Гаврилова вважає співпереживання простішою формою емпатії, а співчуття – складнішою. Провівши серію експериментів за методикою проєктивного типу, вона довела, що співпереживання притаманно для молодшого шкільного віку, а співчуття – для підлітків.

У цілому нині, емпатія – це соціально-психологічна властивість особистості. Вона є сукупністю соціально-психологічних здібностей індивіда. У ряд таких здібностей входять: здатність емоційно реагувати на переживання іншого; здатність розпізнавати емоційні стани іншого і подумки переносити себе у думки, відчуття провини та дії іншого; здатність використовувати способи взаємодії, які полегшують страждання іншої людини.

Є різноманітні критерії виділення форм емпатії. Для прикладу таких критеріїв може бути: 1) модальності провідного компонента у структурі емпатії. Відповідно до цього критерію розрізняють емоційну, когнітивну і поведінкову емпатію. Дж.Роджерс, Труакс визначили обов'язковий комунікативний компонент емпатії як здатність передавати партнеру розуміння його переживання чи внутрішньої ситуації. Кіф і Баррет-Леннард включили до своєї моделі емпатії фазу висловлювання, передачі розуміння доступною мовою, вербально чи невербально; 2) генезис емпатії (з урахуванням цього критерію виділяють глобальну, егоцентричну і просоціальну емпатію); 3) критерії емпатії (особистісна і ситуативна емпатія); 4) критерій рівня розвитку емпатії (елементарно-рефлекторні і особистісні форми емпатії).

На думку А.П.Сопикова, існує три види емпатії: 1) емоційна, якщо домінує емоційність у процесі моделювання суб'єктом об'єкта емпатії; 2) пізнавальна, якщо домінує інформативність у процесі моделювання суб'єктом об'єкта емпатії; 3) поведінкова, якщо домінує вольовий аспект у процесі моделювання суб'єктом об'єкта емпатії, виражена в спонуді об'єкта емпатії до чогось.

Натомість, У.У.Бойко розрізняє такі етапи емпатії за критерієм модальності ведучого компонента емпатії: 1) раціональна емпатія, здійснювана у вигляді співпричетності, уваги до іншого, інтенсивної аналітичної переробки інформації про нього; 2) емоційна емпатія, реалізована у вигляді емоційного досвіду (переживань, почуттів) у процесі відображення станів іншого; 3) інтуїтивна емпатія, що дозволить обробляти інформацію про партнера на несвідомому рівні.

Є ще один критерій визначення форм емпатії – це напрям емпатійних переживань. Цей показник емпатії пов'язаний із загальною спрямованістю особистості та її ціннісними орієнтаціями. Відповідно до цього критерію, емпатія ділиться на співчуття і співпереживання. Перше, вважає Т.П.Гаврилова, засноване більшою мірою на своєму колишньому досвіді, пов'язане з потребою у власному добробуті, зі своїми інтересами. Друге ґрунтується на розумінні неблагополуччя іншої людини, пов'язане з її потребами і інтересами. Звідси співпереживання більш імпульсивне, інтенсивніше, ніж співчуття.

З іншого боку, Л.П.Калінінський зі співавторами вважають, що при поділі емпатійних реакцій точніше було б почати говорити й не так про критерії різнокерованості потреб, як про ступені емоційного залучення свого Я під час такої реакції. Вони вважають, що співпереживання є більш індивідуальною властивістю, оскільки пов'язані з такою типологічною особливістю, як слабкість нервової системи, а співчуття – особистісною властивістю.

Т.П.Гаврилова виявила, що співпереживання, як більше безпосередня концентрована форма емпатії, характерне більшою мірою для молодших школярів, а співчуття, як більше складна, опосередкована моральним знанням форма емпатійного переживання, – для підлітків. Частіше виражається співчуття, ніж співпереживання.

У сучасній науці не заперечується те, що емпатія, можливо спрямована на себе, і інших людей. Форму емпатії, спрямовану іншим, позначають, як жаль, співчуття чи емпатійна турбота. У співчуття відбивається переживання індивідом неблагополуччя іншого відносно свого добробуту. Воно виникає у ситуації, коли сприймається стан партнера і потреба допомогти йому.

Названі види емпатії породжують різну поведінку стосовно іншого та його потреб. Що стосується особистісного дискомфорту чи дистресу, людина робить зусилля, створені задля подолання свого негативного стану, прагне уникнути травмуючих вражень, будує стратегію взаємодії "за себе". Співчуття чи емпатійна турбота, з іншого боку, породжує альтруїстичні дії в адресу іншого й прагнення подолати його негативний стан, що позначається в стратегії взаємодії, що називається "за іншого".

Для розвитку емпатії важливими є і соціальні фактори. Л.Мерфі досліджував вплив соціальних груп, у яких виховується дитина, на розвиток її емпатійності. І.М.Юсупов вивчив деякі демографічні фактори і показав, що, на його думку, лише за умови соціалізації підлітків у місті можливий розвиток емпатії, а соціалізація їх у сільській місцевості гальмує розвиток емпатійності.

Досить поширеним є погляд на емпатію як складову емоційної сфери особистості. Так, емпатія визначається: як здатність людини емоційно відгукуватися на переживання іншого (людини, чи тварини, чи антропоморфізованого предмету); як суто емоційний феномен, що репрезентує триланковий процес (співпереживання – співчуття – внутрішнє сприяння); як осягнення емоційного стану іншого, як проникнення в переживання іншої людини; як здатність прилучатися до емоційного життя іншого, розділяючи його переживання; як "вчуття" в позицію іншого, уміння поставити себе на його місце, глянути на все його очима і відчути його стан; як почуття, що передає духовне єднання. Таким чином, на сьогодні розрізняють: 1) емпатію емоційну – засновану на механізмах проекції та наслідування моторних та афективних реакцій іншого; 2) емпатію когнітивну – що базується на інтелектуальних процесах: порівняння, аналогія тощо; 3) емпатію предиктивну – що проявляється як здатність передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях [3, с.273-279].

Емпатія як необхідна властивість особистості, що проявляється в структурі міжособистісного спілкування, розглядається в дослідженні Г.І.Метельського [5]. Автор виділяє наступні ознаки емпатії: 1) переживання за благополуч-

чя інших; 2) вміння уявити себе на місці іншого; 3) небайдуже ставлення до переживань інших; 4) здатність переживати те, що відчувають інші; 5) здатність швидко помічати переживання людей; 6) вміння уявити стан іншої людини.

А.Н.Обозов розглядає емпатію як механізм спілкування і включає в нього когнітивні, емоційні і дієві складові. На його думку, емпатія має три рівні. В основі ієрархічної структурно-динамічної моделі лежить когнітивна емпатія (перший рівень), яка проявляється у вигляді розуміння психічного стану іншої людини без зміни власного стану. Другий рівень має на увазі емоційну емпатію не тільки у вигляді розуміння стану іншої людини, але й співпереживання і співчуття їй, емпатійного відреагування. Третій рівень емпатії – найвища форма, яка включає когнітивну, емоційну та поведінкову складову.

О.П.Саннікова в структурі емпатії виокремлює три рівні: формально-динамічний, що характеризує динамічні властивості емпатії (особливості виникнення та течії емпатійних реакцій) і якісні, які відображають психологічну сутність емпатичного процесу (емоційна емпатія, когнітивна, предикативна та дієва); змістовий, до якого входять ті аспекти емпатії, що стосуються вибору простору, для переживання емпатії і морально-етичного змісту її об'єкта, імперативний рівень, що відображає індивідуальні уявлення про існуючі соціально-культурні "норми" емпатичних процесів [7].

Емпатійна взаємодія виникає в разі наявності трьох основних її чинників: емпатогенна ситуація, тобто, ті обставини, які спричинили у певної особи (істоти) особливий емоційний стан та потребу у підтримці з боку іншої особи. Так, ситуації можуть бути як психотравмуючими, так і приємними. Відповідно емоції носять позитивний або негативний характер; об'єкт емпатії, тобто, особа (істота), яка потребує підтримки або сприйняття, суб'єкт емпатії, тобто, особа, у якій виникають певні переживання щодо об'єкта емпатії, а також є здатність надати відповідну підтримку [8].

Таким чином, необхідно відмітити, емпатія – це здатність людини емоційно відзиватися на переживання іншого, будь це людина, тварина чи антропоморфний предмет. Вона може виражатися в двох формах: співчутті та співпереживанні. Під співпереживанням розуміється переживання індивідом тих же почуттів, що відчуває інший, причому ці переживання спрямовані на себе і мають егоїстичний характер.

При співчутті індивід переживає неблагополуччя іншого, безвідносно до власного благополуччя, тобто це переживання, спрямовані на іншу людину, які мають альтруїстичний характер. Крім того виокремлюють такі види емпатії: емоційну (наслідування і зараження), когнітивну (здатність зрозуміти іншу людину) і предикативну (здатність передбачити дії іншого). Емпатійні стосунки мають трикомпонентну структуру: когнітивний (мисленнєві операції, знання про об'єкт чи людину), емоційний (емоційні реакції на об'єкт чи людину) та конативний (моторні реакції, поведінкові наміри стосовно іншої людини або об'єкта стосунків, дії, вчинки) компоненти.

Феномен емпатії тісно пов'язаний з емоційно-пізнавальними та психологічними якостями особистості і проявляється насамперед у спілкуванні. У багатоплановому процесі спілкування виокремлюють найголовніші функції: комунікативну, інтерактивну та перцептивну.

Комунікативна функція забезпечує обмін інформацією індивідуально чи через засоби масової інформації (ЗМІ) без обмежень у часі та просторі і є необхідною умовою наступності розвитку генерацій, світового прогресу. Обмін інформацією передбачає і певний вплив на людей, їх поведінку, характер діяльності, суспільну свідомість, тобто реалізовується функція впливу або інтерактивна функція. Проблема ефективності впливу ЗМІ на аудиторію, індивіда є однією з провідних у сучасній теорії масової комунікації. Під цим поняттям найчастіше розуміють зміну поведінки, уявлень, думок читача, слухача чи телеглядача, які викли-

кані дією ЗМІ.

У свою чергу, перцептивна функція в сучасній психоконунікативістиці передбачає також здатність людини сприймати світ очима інших, розуміти його так, як вони, аналізувати факти з їх позицій, висловлювати свої оцінки і надавати можливість продискутувати подану ним інформацію. Отже, мова йде про одну з найголовніших граней психологічної творчості – феномену емпатії – здатності розуміти думки, почуття і потреби людей, чутливо заглиблюватись у суть події, явища тощо, глибоко відчувати стан іншої особи чи групи людей, сприймати і розуміти їх вчинки.

Соціально-економічні перетворення в Україні зумовлюють значні зміни у системі професійної освіти. "Наше сьогодення вимагає від національної вищої школи взагалі і від кожного навчального закладу, спираючись на кращі традиції і досягнення професійної освіти та психолого-педагогічної науки, кардинально переглянути сам підхід до організації навчально-виховного процесу, до змісту фахової підготовки і виховання студентської молоді, до розробки і впровадження перспективних технологій навчання" [4, с.226]. У зв'язку з вирішенням завдань реалізації ідеї створення національної системи соціально-психологічної служби актуальною є підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі соціальної роботи. Особливості суспільного життя ставлять жорсткі вимоги до особистісних та професійних якостей фахівця соціальної сфери.

Наявна система підготовки соціального працівника зорієнтована головним чином на оволодіння ним певною системою теоретичних знань, спеціальних умінь і технік. Однак успіх професійної діяльності фахівця залежить у великій мірі від його особистісних характеристик: системи цінностей, психологічної культури, самосвідомості, соціально-перцептивного інтелекту тощо. Тому поряд із світоглядною та професійною підготовкою майбутніх фахівців

особливого значення набуває особистісна підготовка соціального працівника, метою якої є формування професійно значущих якостей особистості, її гуманістичної спрямованості, психологічної культури, здатності до професійної ідентифікації.

З метою дослідження емпатійності ми використали опитувальник Меграбяна адаптований Е.Ф.Зеер і О.Н.Шахматова. Опитувальник дозволяє виміряти наступні компоненти емпатії: (1) ЕМТ – емпатійних тенденцій, здатність до співпереживання, вразливість. (Емоційний рівень емпатії); (2) ТПР – тенденція до приєднання, здатність до прояву тепла, дружельюбності, підтримки, надання допомоги. (Дієва емпатія).

Рівні вираженості емпатійних тенденцій та тенденцій до приєднання, згідно опитувальника: низький, середній і високий.

Таким чином, шлях до професіоналізму лежить через групову психокорекцію [10, с.16], яка створює умови для керованої рефлексії особистісного та професійного становлення, розвитку професійної самосвідомості, виникнення нових знань, оцінок, відносин особистості. Психокорекційна практика дає можливість забезпечувати рефлексивні знання, спрямовані на розуміння індивідуальної неповторності особистісної проблеми суб'єкта, її глибоко-психологічних передумов. "Проходження тренінгової групи суб'єктом загалом сприяє збагаченню соціально-перцептивного інтелекту, розширює компетентність у галузі спілкування, розвиває емпатію та сензитивність..." [10, с.35]. Проф. С.І.Богомолів констатував: "Основний самий загальний метод гуманізації будь-якого заняття по конкретній дисципліні полягає у тому, щоб залучити студента, його душу, його інтелект до активного процесу пізнання і цим зробити його творцем не тільки свого особистого щастя, але й тих людей, заради яких він живе..." [1, с.78].

Література та джерела

1. Богомолів С.И. Инженер XXI века – самая гуманная специальность на земле: Монография. – Харьков: Контраст, 2000. – 184с.
2. Маценко Ж.М. Духовність: феномен психології та об'єкт виховання. –К., Освіта України, 2010. – 100 с.
3. Олексик Л.М. Духовні почуття у світопереживанні особистості: дис...канд. філос. наук: 09.00.11/ Л.М.Олексик. – К., 1994. – 220 с.
4. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: Монографія / [С.О.Сисоєва, А.М.Алексюк, П.В.Воловик, О.Г.Кульчицька, Л.Є.Сігаєва, Я.Д.Цехмістер та ін.]; За ред. С.О.Сисоєвої. – К.: ВІПОЛ, 2001. – 502с.
5. Пономарева М.А. Эмпатия: теория, диагностика, развитие: Монография / М.А.Пономарева. – Минск: Бестпринт, 2006. – 76с.
6. Психологія: Підручник / Трофімов Ю.Л., Рибалка В.В., Гончарук П.А. та ін.: – К.: Либідь, 1999. – С.486-495
7. Санникова О.П. Феноменология личности / О.П.Санникова. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с.
8. Туркова Д.М. Эмпатия как "способ буття" професійного психолога / Д.М.Туркова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 8. – С.69-76
9. Чепань М.-Л.А. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості // Тези доп. та матеріали Міжнародн. н.-практ. конференції. – Луцьк, 1994. І част., III розд. – 171 с.
10. Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися / Т.С.Яценко. – К.: Освіта, 1993. – 206 с.

Исследовано емпатию в структуре познавательной активности социальных работников. Выяснено, что эмпатия определяется: как способность человека эмоционально отзываться на переживания другого; как чисто эмоциональный феномен; как постижение эмоционального состояния другого; как способность приобщаться к эмоциональной жизни другого, разделяя его переживания; как "вхождение" в позицию другого; как чувство, которое передает духовное единение. Определен уровень эмпатийности у будущих социальных работников.

Ключевые слова: эмпатийность, социальный работник, общения, виды эмпатии, исследования.

The author of the article has analyzed the concept of empathy as a factor in human communication as well as its types. The empathy has been studied in the structure of cognitive activity of social workers. It has been found that empathy is defined as: a person's ability to respond to the emotional experiences of another; a purely emotional phenomenon; an ability to comprehend the emotional state of another; an ability to join the emotional life of another person, sharing the experience; an "entry" into another position; a feeling that conveys the spiritual unity. The level of empathy in future social workers has been identified. The success of professional specialist depends largely on personal characteristics, value systems, psychological culture, identity, social and perceptual intelligence etc. Therefore, along with the ideological and professional training of future specialists special importance is to be paid to individual education of a social worker whose aim is to develop professionally significant qualities of an individual, his/ her humanistic orientation, psychological culture, the capacity for professional identification.

Key words: empathy, social worker, communication, empathy species, research.